

ТЕМА 1.
ВИДИ ТЕСТІВ-ОПИТУВАЛЬНИКІВ, ОСОБЛИВОСТІ ЇХ
ЗАСТОСУВАННЯ В ПСИХОДІАГНОСТИЧНІЙ РОБОТІ
(2 год.)

Загальна характеристика даної групи психодіагностичних методик. Особистісні опитувальники. Опитувальники станів та настроїв. Опитувальники-анкети. Етапи розробки опитувальників. Поняття валідності. Поширені шкали стандартних оцінок. Особливості застосування багатофакторних і одномірних опитувальників. Адаптація іншомовних тестів-опитувальників.

Діагностичні можливості й обмеження застосування опитувальників. Поширений спосіб збору психодіагностичної інформації - використання різних форм **опитувальників**, анкет, шкал самооцінки. Результати, що отримуються за допомогою опитувальників, засновані на уявленні людини про саму себе, про свої переживання, про реальну чи прогнозовану поведінку в різних життєвих ситуаціях.

Опитувальні методи займають одне з провідних місць у психологічній діагностиці, нерідко витісняючи експеримент, спостереження і бесіду. Цьому сприяють:

- висока діагностична надійність;
- можливість проведення як індивідуальних, так і групових досліджень;
- можливість за короткий термін зібрати значний обсяг психологічної інформації;
- можливість створення комп'ютерних версій і комп'ютерних програм обробки.

Завдання в тестах–опитувальниках подаються у вигляді запитань або тверджень, щодо яких досліджуваний здійснює своє судження. Найчастіше застосовується двох- або трьохальтернативний набір можливих відповідей, наприклад, „так, згідний”, „ні, не згідний”, „не можу відповісти”.

За змістом серед тестів–опитувальників умовно виділяють три категорії:

➤ опитувальники-анкети призначені для отримання певної інформації про людину, але ця інформація не повинна стосуватися безпосередньо її особистісних якостей.

➤ біографічні опитувальники зорієнтовані на отримання відомостей про життя людини. Найбільш типові запитання в них стосуються рівня та характеру освіти, спеціальних навичок та інших об'єктивних показників, притаманних конкретній людині. Інформація, отримана шляхом застосування біографічних опитувальників, є зазвичай допоміжною для достовірної інтерпретації результатів інших психодіагностичних тестів, але може мати і власний діагностичний, прогностичний характер.

➤ особистісні опитувальники являють собою найбільшу групу тестів-опитувальників. Вони призначені для вимірювання різних особливостей особистості. Одну й ту ж саму психологічну змінну в цих опитувальниках

відображено блоком пунктів (не менше шести). Пункти можуть бути прямими, зверненими до безпосереднього досвіду суб'єкту („Чи боїтеся Ви темряви?“) або до його думок і суджень, в яких так чи інакше проявляється власний досвід людини, її оцінки та переживання („Більшість міліціонерів – люди чесні, чи не так?“).

Опитувальники поділяються на одномірні, коли в тесті представлено лише одну якість (наприклад, „Шкала проявів тривоги” Дж.Тейлор), та багатомірні, в яких одночасно відображено декілька особистісних показників (наприклад, тест 16PF Р.Кеттела).

Види особистісних опитувальників

- опитувальники рис особистості застосовують підхід, який базується на виділенні категорій тісно пов'язаних особистісних властивостей. Прикладом є широко розповсюджений тест 16PF Р.Кеттела.

- типологічні опитувальники базуються на об'єднанні подібних досліджуваних у групи (типи). Позначенням поняття послуговує назва відповідного типу, а зміст розкривається через опис типового представника. Найбільш розповсюдженим типологічним тестом є Міннесотський багатопрофільний особистісний опитувальник (MMPI).

- опитувальники мотивів дозволяють встановити, на що спрямована активність людини. Прикладом такого роду тестів є адаптований Ю.Ханіним скорочений варіант опитувальника Марлоу-Крауна. Його стандартизовано на вибірці спортсменів, а застосовується цей тест для діагностики мотивації схвалення, контролю за фактором „соціальної бажаності” і дослідження тих впливів середовища та оточення, яким надається перевага. До найбільш відомих за кордоном опитувальників мотивів відноситься розроблений А.Едвардсом „Список особистісних переваг”, що призначений для вимірювання „сили” потреб, запозичених з переліку, запропонованого Г.Мерреєм для Тематичного Аперцептивного Тесту. ”Сила” кожної потреби виражається не в абсолютних величинах, а відносно ”сили” інших потреб.

- опитувальники інтересів в залежності від насичення особистісними показниками можуть бути віднесені до опитувальників–анкет. Найбільш відомим за кордоном є розроблений Е.Стронгом „Бланк професійних інтересів”. За цим опитувальником визначають чотири характеристики інтересів: 1) подібність інтересів досліджуваного до інтересів осіб, які досягли успіху в певній професії; 2) подібність інтересів досліджуваного до типово чоловічих або жіночих професій; 3) ступінь зрілості інтересів; 4) ступінь професійної підготовки. Бланк містить 40 завдань, поділених на 8 рубрик: „професія”, „шкільні предмети”, „розваги” тощо. Теоретичним підґрунтям для Е.Стронга стало припущення щодо подібності інтересів, пристрастей, навичок у представників окремих професій. Цю подібність можна виявити шляхом порівняння відповідей на одні й ті ж самі запитання (завдання) представників певної професійної групи з „людьми взагалі”.

- опитувальники цінностей спрямовані на вимірювання ціннісних орієнтацій особистості, які формуються в процесі засвоєння соціального досвіду і проявляються в інтересах, настановленнях та інших проявах особистості. Саме тому опитувальники цінностей близькі до опитувальників інтересів, мотивів, настановлень. Прикладом є методика „Ціннісні орієнтації” М.Рокіча, вона визначає змістовний бік спрямованості особистості, що складає основу її ставлення до навколишнього світу, інших людей, себе самої, основу світогляду та ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої філософії людини. У методиці розрізняються два класи цінностей: термінальні – переконання в тому, що якийсь кінцевий результат, мета індивідуального існування варті того, щоб їх прагнути, та інструментальні – переконання в тому, що певний спосіб дій або якість особистості для даної людини завжди є бажаними, такими, яким слід надавати перевагу у будь-якій ситуації. Такий розподіл автора відповідає традиційному розподілові ціннісних орієнтацій на цінності–цілі та цінності - засоби. Перевагами методики є широта охоплення цінностей, зручність і економічність у проведенні та обробці. Суттєвий недолік – вплив соціальної бажаності, можливість нещирості.

Застосування тестів-опитувальників характеризується незначним ступенем залучення психодіагноста у процедуру обстеження. Алгоритми обробки результатів цих тестів зазвичай являють собою просту процедуру підрахунку кількості співпадань відповідей досліджуваного із так званим ключем та подальшим приведенням отриманих результатів до нормованого вигляду (переведенням у стандартизовані оцінки).

Надійність результатів діагностування за допомогою опитувальників визначається:

- наявністю *теоретичної концепції* або гіпотетичної, науково-обґрунтованої *моделі* досліджуваного феномена, на підставі яких розробляється опитувальник;

- досить *великою кількістю питань* або суджень, адресованих обстежуваному при визначенні того або іншого ставлення до себе, до своїх особистісних властивостей, пережитих станів тощо;

- *реальністю життєвих ситуацій*, що моделюються опитувальником, в яких була або може опинитися людина, що визначає особливості своєї поведінки або якостей особистості;

- *повторенням* питань і суджень, включенням як подібних, так і різнохарактерних ситуацій.

Так чи інакше для результатів опитувальної діагностики характерні переключення. Неточності пов'язані з порушеннями вимог, які пред'являються до розробки, адаптації опитувальників, до процедури їхнього застосування. Істотні погрішності може вносити і сам обстежуваний. Від індивідуально- та соціально-психологічних особливостей обстежуваного залежать *інтелектуальні, культурні, мотиваційні, рефлексивні погрішності*. Надійність психологічних даних, отриманих за допомогою опитувальників, знижується через низький інтелектуальний і загальний культурний рівень

обстежуваного, через відсутність у нього навичок самоаналізу, а також використання хибних еталонів для порівняння власних особистісних властивостей, переживань і поведінки, у якості яких найчастіше використовуються представники найближчого оточення, а не *людина взагалі*.

Мотиваційні перекручення обумовлені усвідомленим або неусвідомленим прагненням людини відповідати (а в разі потреби не відповідати) соціально бажаним, загально визнаним груповим чи професійним еталонам. Мотивація соціального схвалення, соціального прийняття може привести до перекрученого завищення в самооцінці таких рис особистості, як відповідальність, самодисципліна, самостійність, емоційна стійкість. Інтелектуальні можливості досить часто занижуються.

Мотиваційна погрішність найбільш поширена і найчастіше зустрічається у випадку експертної психодіагностики, тобто коли психолог-діагност виступає в якості офіційної особи, якій належить роль посередника в соціальному замовленні, наприклад, при участі в судовій, медичній або професійній експертизі тощо. Мотиваційна погрішність залежить від особистісного змісту ситуації діагностування для обстежуваного, від його ставлення до психолога і самого обстеження. Висока особиста значимість тестування, результати якого можуть зіграти вирішальну роль у долі людини, викликає завищення оцінки властивостей особистості, що характеризують емоційну стабільність, самоконтроль, соціальну відповідальність. Негативне ставлення до тестування може супроводжуватися появою підозрілості, почуття провини, фрустрованості.

До демонстрації соціально бажаних рис найбільш схильні обстежувані, структура особистості яких містить у собі підвищену тривожність, виражені побоювання, сприйняття багатьох життєвих ситуацій як загрозливих, а також гіперсоціальність як відображення гіпертрофованого почуття обов'язку, орієнтацію на безкомпромісні взаємини з оточенням і самим собою, суспільством у цілому.

Мотиваційна погрішність значно слабшає, якщо обстежуваний звертається до психолога *сам* для вирішення власних проблем, хоча й у даному випадку психолог-діагност не застрахований від симуляції й агравації яких-небудь форм поведінки або відносин. Прагнення до мінімізації *мотиваційної погрішності* змушує психологів, що розробляють опитувальники, вводити *шкали "брехні"* — питання, що провокують демонстрацію соціально бажаних, схвалюваних особистісних властивостей. Зазвичай подібні запитання звучать у такий спосіб: „Я ніколи не спізнююся на роботу або побачення” або ”Я ніколи не пліткую” тощо. Перевищення припустимої межі балів (у кожному опитувальнику існує своя межа, задана автором) за цими шкалами дозволяє розглядати отримані результати як недостовірні і вимагає або виключення результатів з аналізу, або повторного обстеження. Однак перш, ніж визнавати результати недійсними, необхідно проаналізувати причини виявлених перекручень з урахуванням статі, віку, сімейного стану, особистісних рис обстежуваного, суб'єктивної значимості тестування. Шкали «неправди» більш коректно розглядати, як шкали

надійності або закритості, щоб уникнути переносу перекручення відповідей обстежуваним на нього як особистість.

Зниженню *мотиваційної погрішності* сприяє правильна організація психодіагностичного обстеження. Для створення довірливої обстановки психолог повинен так організувати психодіагностичний простір, щоб обстежуваний (якщо обстеження індивідуальне) або кожен з обстежуваних (якщо обстеження групове) сидів за окремим зручним столом. Знайомлячи з інструкцією щодо заповнення опитувальників, шкал самооцінки, психолог обов'язково повинен зробити акцент на дотриманні конфіденційності результатів.

Інтелектуальна погрішність обумовлена рівнем інтелектуального розвитку обстежуваного, його загальним культурним рівнем, освіченістю. Інтелектуальний рівень, конкретність або абстрактність мислення позначаються насамперед на розумінні змісту суджень, окремих термінів. Не випадково Р. Кеттелл, розробляючи рівнозначні форми 16-факторного опитувальника, враховував освітній рівень обстежуваних. Опитувальні форми А і В, що включають 187 запитань, призначені для осіб із середньою освітою. Форми С і D, що складаються зі 105 запитань, призначені для осіб із початковою освітою, форма Е – для осіб малописьменних або культурно не пристосованих. *Вікова погрішність* пов'язана з ігноруванням вікової валідності опитувальників. Застосування опитувальників доцільно при обстеженні дітей лише з 12 років у зв'язку з несформованістю механізмів рефлексії, нездатністю співвідносити домагання і досягнення у дітей молодших за віком. Більшість дитячих варіантів опитувальників, наприклад, опитувальники Г. Айзенка, В. М. Русалова, призначені для віку 12-13 років і більше. Дитячий опитувальник особистості, призначений для найменшого віку, — це адаптований опитувальник Р. Кеттелла для дітей 8-12 років. Автор формулює питання і дає рекомендації щодо використання опитувальника з урахуванням психологічних особливостей дітей, зокрема бере до уваги їхню стомлюваність, труднощі самоідентифікації. Тому опитувальник зі 120 питань розділений на дві частини, що можуть бути заповнені не відразу, а після перерви. Крім того, існують варіанти опитувальника для дівчат і хлопчиків. *Рефлексивна погрішність* викликана головним чином відсутністю досвіду самоаналізу. Природно, що вона може зумовлюватися віком. Її поява можлива в зв'язку з відсутністю навичок самопостереження, що знижує точність самооцінки особистісних властивостей, переживань, утруднює визначення нюансів самоствавлення.

Критика використання опитувальників зазвичай пов'язана також з їх низьким прогностичним потенціалом. Вважається, що застосування опитувальників доцільно для опису *актуальних* проблем і відносин особистості.

П. Вернер і О. Первин [Гайда, 1994] проаналізували пункти (питання, твердження) чотирьох особистісних опитувальників і спробували визначити, якою мірою ці опитувальники звернені до різних сфер функціонування особистості, чи враховують їхні пункти ситуаційні фактори, чи фіксується

частота їхньої появи в ситуаціях, що уявляються, і якою є загальна часова перспектива пунктів. Нижче наводяться результати, отримані авторами при аналізі питань опитувальників CPI, MPI, MMPI, 16-PF :

Ознаки	Конкретизація ознак	CPI	MPI	MMPI	16-PF	Середні за опитувальниками
Сфери	Пізнавальна сфера	38,0	13,7	40,0	25,3	27,1
	Установки	18,3	14,7	17,3	29,7	20,2
	Емоції	22,0	36,3	20,0	22,3	25,0
	Поведінка	21,0	36,0	20,0	22,3	27,9
Ситуації	Наявність	63,0	44,7	40,0	72,7	55,7
	Частота	29,9	49,0	46,3	38,8	39,3
Час	Минуле	11,3	7,3	12,3	7,0	7,2
	Сьогодні	70,3	90,0	79,0	69,0	81,4
	Майбутнє	12,0	2,7	6,0	16,7	8,4
	Немає співвідношення	6,3	–	2,7	7,3	3,2

Наведені результати засвідчують, що можливості передбачення (предикції) на базі перерахованих опитувальників є досить обмеженими.